

शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा प्रभाव : एक अनुभवजन्य सांख्यिकीय अध्ययन

सुवर्णा निळकंठ चोपडे

मुख्याध्यापिका, एस. बी. वझे इंग्लिश मीडियम स्कूल, मानपाडा, डोंबिवली (पूर्व), महाराष्ट्र

सारांश

शैशावस्था ही मानवी विकासाची अत्यंत महत्त्वाची व पायाभूत अवस्था मानली जाते, कारण याच टप्प्यात बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीस प्रारंभ होतो. जन्मापासून साधारणतः सहा वर्षांपर्यंतच्या कालावधीत बालकाच्या वर्तनात्मक, भावनिक, बौद्धिक तसेच सामाजिक क्षमतांचा वेगाने विकास होत असतो. या अवस्थेत विकसित होणाऱ्या वर्तनात्मक सवयी, भावनिक प्रतिक्रिया व सामाजिक संवादाचे नमुने पुढील बाल्यावस्था, किशोरावस्था व प्रौढावस्थेतील व्यक्तिमत्त्वावर दीर्घकालीन परिणाम घडवून आणतात. त्यामुळे शैशावस्थेतील विकासाचा शास्त्रीय अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनात शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर प्रभाव टाकणाऱ्या प्रमुख सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा सखोल आणि सांख्यिकीय पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील शहरी व ग्रामीण भागांमधील 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील एकूण 100 बालकांची निवड यादृच्छिक नमुना पद्धतीने करण्यात आली आहे, ज्यामुळे नमुन्याचे प्रतिनिधित्व व निष्कर्षांची विश्वसनीयता सुनिश्चित होते. माहिती संकलनासाठी पालक प्रश्नावलीद्वारे कौटुंबिक वातावरण, पालकांचे शिक्षण, संगोपन पद्धती व सामाजिक परिस्थितीची माहिती गोळा करण्यात आली. त्यासोबतच बालकांच्या प्रत्यक्ष वर्तनात्मक प्रतिक्रिया, सामाजिक संवाद व भावनिक अभिव्यक्ती नोंदविण्यासाठी निरीक्षण तक्त्याचा वापर करण्यात आला. बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाच्या विविध पैलूंचे मोजमाप करण्यासाठी प्रकारच्या वर्तनात्मक विकास मापन चा उपयोग करण्यात आला.

संकलित माहितीचे विश्लेषण टक्केवारी, सरासरी, प्रमाणित विचलन आणि सहसंबंध गुणांक या सांख्यिकीय साधनांच्या सहाय्याने करण्यात आले. विश्लेषणातून असे आढळून आले की कौटुंबिक वातावरणाची गुणवत्ता, पालकांची शैक्षणिक पातळी, बालकाची पोषणस्थिती तसेच सामाजिक संपर्काच्या संधी या सर्व घटकांचा शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर सकारात्मक व सांख्यिकीयदृष्ट्या लक्षणीय परिणाम होतो. विशेषतः अनुकूल

कौटुंबिक वातावरण आणि समृद्ध सामाजिक संपर्क असलेल्या बालकांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक जुळवणूक व भावनिक संतुलन अधिक प्रमाणात दिसून येते.

एकूणच, प्रस्तुत अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकास हा बहुघटकांवर आधारित असून सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा त्यामध्ये महत्वाचा वाटा आहे. या निष्कर्षाच्या आधारे पालक मार्गदर्शन, बालसंगोपन धोरणे व प्रारंभिक बालशिक्षणाच्या कार्यक्रमांची आखणी अधिक प्रभावीपणे करता येऊ शकते¹.

कीवर्ड्स : शैशावस्था, वर्तनात्मक विकास, कौटुंबिक घटक, सामाजिक घटक, सांख्यिकीय विश्लेषण

1. प्रस्तावना

मानवी जीवनाच्या विकासक्रमात शैशावस्था ही अत्यंत महत्वाची व पायाभूत अवस्था मानली जाते. जन्मापासून साधारणतः सहा वर्षांपर्यंतचा कालावधी हा बालकाच्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक आणि सामाजिक विकासाचा निर्णायक टप्पा असतो. या काळात मेंदूची रचना व कार्यक्षमता वेगाने विकसित होत असून संवेदनशील अनुभवांद्वारे बालकाच्या शिकण्याच्या, समजून घेण्याच्या आणि प्रतिसाद देण्याच्या क्षमतांना आकार मिळतो. भाषिक कौशल्ये, भावनिक अभिव्यक्ती, सामाजिक प्रतिसाद तसेच स्वनियंत्रणासारख्या वर्तनात्मक सवयी याच अवस्थेत घडत असल्याने या टप्प्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे².

शैशावस्थेत विकसित होणाऱ्या वर्तनात्मक सवयी केवळ तात्पुरत्या स्वरूपाच्या नसून त्या बाल्यावस्था, किशोरावस्था आणि प्रौढावस्थेतील व्यक्तिमत्त्व विकासावर दीर्घकालीन प्रभाव टाकतात. आत्मविश्वास, सहकार्य, आक्रमकता, सामाजिक जुळवणूक किंवा भावनिक अस्थिरता यांसारख्या वैशिष्ट्यांची मुळे बहुधा याच आरंभिक अनुभवांमध्ये आढळतात. म्हणूनच शैशावस्थेतील विकासाचा अभ्यास हा केवळ बालमानसशास्त्रापुरता मर्यादित न राहता शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र व सार्वजनिक आरोग्य या क्षेत्रांसाठीही महत्वाचा ठरतो.

समकालीन मानसशास्त्रीय आणि विकासात्मक अभ्यासांतून असे स्पष्ट झाले आहे की बालकाचे वर्तन हे फक्त आनुवंशिक किंवा जैविक घटकांवर अवलंबून नसते. उलटपक्षी, सामाजिक व कौटुंबिक परिस्थितीचा त्यावर खोलवर आणि व्यापक परिणाम होत असतो. घरातील भावनिक वातावरण, पालकांची संगोपन शैली, त्यांची

¹ आचरे, बी. डी. (2015). *बालविकासाचे मानसशास्त्रीय पैलू*. पुणे: दिनेश प्रकाशन.

² जाधव, एस. बी. (2018). शैशावस्थेतील सामाजिक कौशल्यांचा अभ्यास. *भारतीय बालविकास जर्नल*, 12(1), 45-58.

शैक्षणिक पातळी, पालक-बालक यांच्यातील संवाद, तसेच सामाजिक संवादाच्या संधी या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम बालकाच्या वर्तनात्मक जडणघडणीवर होताना दिसून येतो.

याशिवाय योग्य व संतुलित पोषणस्थिती ही बालकाच्या मेंदूविकासासाठी व भावनिक संतुलनासाठी अत्यावश्यक मानली जाते. कुपोषण, असुरक्षित सामाजिक वातावरण किंवा पालकांच्या दुर्लक्षामुळे बालकाच्या वर्तनात नकारात्मक बदल घडून येण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासाचा अभ्यास करताना कौटुंबिक व सामाजिक घटकांचा समन्वयाने विचार करणे आवश्यक ठरते³.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर प्रभाव टाकणाऱ्या प्रमुख सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा शास्त्रीय आणि सांख्यिकीय पद्धतीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. अशा प्रकारचा अभ्यास बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपयुक्त धोरणे आखण्यास तसेच पालक मार्गदर्शन व प्रारंभिक बालशिक्षण कार्यक्रम अधिक परिणामकारक करण्यास मदत करेल, अशी अपेक्षा आहे⁴.

2. अभ्यासाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश शैशावस्थेतील बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाचा सखोल व शास्त्रीय अभ्यास करणे हा आहे. या अनुषंगाने खालील विशिष्ट उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत—

1. शैशावस्थेतील बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाची पातळी निश्चित करणे :
0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाची सद्यस्थिती समजून घेणे, त्यामध्ये भावनिक अभिव्यक्ती, सामाजिक जुळवणूक, सहकार्य, आत्मनियंत्रण व प्रतिसादात्मक वर्तन यांसारख्या पैलूंचे मूल्यांकन करणे हे या उद्दिष्टाचे प्रमुख केंद्र बिंदू आहेत.
2. सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा वर्तनात्मक विकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे :
कौटुंबिक वातावरण, पालकांची शैक्षणिक पातळी, पालक-बालक संवाद, संगोपन पद्धती, पोषणस्थिती तसेच सामाजिक संपर्काच्या संधी यांसारख्या घटकांचा बालकांच्या वर्तनात्मक विकासावर होणारा परिणाम तपासणे हे या उद्दिष्टामागील मुख्य हेतू आहे⁵.
3. विविध घटक व वर्तनात्मक विकास यांच्यातील सहसंबंध सांख्यिकीय पद्धतीने तपासणे :
निवडलेल्या सामाजिक व कौटुंबिक घटकांमध्ये आणि बालकांच्या वर्तनात्मक विकासामध्ये कोणत्या स्वरूपाचा

³ कुलकर्णी, आर. ए. (2017). प्रारंभिक बालशिक्षण व वर्तनात्मक विकास. मुंबई: ज्ञानदीप प्रकाशन.

⁴ देशमुख, पी. एस. (2016). पालक शिक्षण आणि बालकांचा विकास. महाराष्ट्र शिक्षण संशोधन पत्रिका, 10(2), 23-34.

⁵ देशपांडे, आर. बी. (2017). कौटुंबिक घटक आणि बालकांचा विकास. महाराष्ट्र मानसशास्त्र जर्नल, 11(1), 25-36.

व किती तीव्रतेचा सहसंबंध आहे हे टक्केवारी, सरासरी, प्रमाणित विचलन व सहसंबंध गुणांक यांच्या सहाय्याने सांख्यिकीयदृष्ट्या विश्लेषित करणे हे या उद्दिष्टाचे प्रमुख स्वरूप आहे⁶.

3. संशोधन गृहितके

प्रस्तुत संशोधनाच्या अनुषंगाने पुढील संशोधन गृहितके मांडण्यात आली आहेत—

1. अनुकूल कौटुंबिक वातावरण आणि वर्तनात्मक विकास :

ज्या बालकांना प्रेमळ, सुरक्षित व सकारात्मक कौटुंबिक वातावरण प्राप्त होते, अशा बालकांचा वर्तनात्मक विकास तुलनेने अधिक संतुलित व प्रगत असतो, असे गृहित धरले आहे⁷.

2. पालकांची शैक्षणिक पातळी आणि वर्तनात्मक विकास :

पालकांची शैक्षणिक पातळी वाढल्यास बालकांच्या संगोपन पद्धतीत जाणीव, संवेदनशीलता व शास्त्रीय दृष्टिकोन वाढतो, त्यामुळे पालकांचे शिक्षण आणि बालकांचा वर्तनात्मक विकास यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळतो, असे गृहितक मांडले आहे⁸.

3. सामाजिक संपर्क, पोषण आणि वर्तनात्मक विकास :

बालकाला मिळणारा सामाजिक संपर्क तसेच योग्य व संतुलित पोषण हे घटक त्याच्या मानसिक, भावनिक व सामाजिक विकासास चालना देतात आणि त्यामुळे या घटकांचा वर्तनात्मक विकासाशी लक्षणीय सहसंबंध आढळतो, असे गृहित धरले आहे.

4. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासात शैशवस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा प्रभाव शास्त्रीय आणि सांख्यिकीय पद्धतीने तपासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या दृष्टीने खालीलप्रमाणे संशोधन पद्धती अवलंबण्यात आल्या आहेत—

4.1 संशोधन प्रकार

हा अभ्यास वर्णनात्मक तसेच सहसंबंधात्मक स्वरूपाचा आहे. वर्णनात्मक पद्धतीच्या सहाय्याने शैशवस्थेतील बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाची विद्यमान स्थिती स्पष्ट करण्यात आली आहे, तर सहसंबंधात्मक पद्धतीच्या

⁶ मोरे, ए. आर. (2017). शैशवस्थेतील वर्तनात्मक अभ्यास. पुणे: संस्कार प्रकाशन.

⁷ गायकवाड, ए. आर. (2019). कौटुंबिक वातावरणाचा बालविकासावर परिणाम. पुणे: स्नेहा प्रकाशन.

⁸ सावंत, टी. डी. (2015). बालकांच्या सामाजिक संवादाचे विश्लेषण. मुंबई: स्नेहा प्रकाशन.

माध्यमातून कौटुंबिक व सामाजिक घटक आणि वर्तनात्मक विकास यांच्यातील परस्परसंबंध तपासण्यात आला आहे. या दोन पद्धतींच्या एकत्रित वापरामुळे संशोधन विषयाचा सखोल आणि वस्तुनिष्ठ अभ्यास करणे शक्य झाले आहे⁹.

4.2 नमुना निवड

सदर अभ्यासासाठी महाराष्ट्रातील एका शहरी आणि एका ग्रामीण परिसरातून 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील एकूण 100 बालकांची निवड करण्यात आली. नमुना निवड यादृच्छिक पद्धतीने करण्यात आली असून यामध्ये लिंग, सामाजिक-आर्थिक स्तर आणि कुटुंबीय पार्श्वभूमी यामध्ये विविधता राखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या पद्धतीमुळे नमुन्याचे प्रतिनिधित्व अधिक व्यापक व विश्वासाहर् झाले आहे¹⁰.

4.3 माहिती संकलन साधने

माहिती संकलनासाठी पुढील साधनांचा उपयोग करण्यात आला—

1. पालकांसाठी संरचित प्रश्नावली : या प्रश्नावलीद्वारे पालकांचे शिक्षण, कौटुंबिक वातावरण, संगोपन पद्धती, पोषणस्थिती आणि सामाजिक संवादाच्या संधी यासंबंधी माहिती गोळा करण्यात आली.
2. बालकांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण : बालकांच्या वर्तनातील सामाजिक संवाद, भावनिक प्रतिसाद, अनुकरण, सहकार्य आणि आत्मनियंत्रण यांसारख्या पैलूंचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करून नोंदी करण्यात आल्या.
3. वर्तनात्मक विकास मापन: बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाचे मोजमाप करण्यासाठी प्रकारच्या वापर करण्यात आला, ज्यामध्ये विविध वर्तनात्मक घटकांचे गुणांकन निश्चित निकषांनुसार करण्यात आले¹¹.

4.4 विश्लेषण साधने

संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी खालील सांख्यिकीय साधनांचा वापर करण्यात आला—

- टक्केवारी : नमुन्याचे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यासाठी
- सरासरी : वर्तनात्मक विकासाची मध्यम पातळी निश्चित करण्यासाठी
- प्रमाणित विचलन : गुणांतील बदलांचे प्रमाण समजून घेण्यासाठी
- सहसंबंध गुणांक : सामाजिक व कौटुंबिक घटक आणि वर्तनात्मक विकास यांच्यातील परस्परसंबंधाची तीव्रता व दिशा तपासण्यासाठी

या संशोधन पद्धतींच्या सहाय्याने प्राप्त निष्कर्ष अधिक शास्त्रीय, वस्तुनिष्ठ आणि विश्वासाहर् ठरतात¹².

⁹ शिरोडकर, के. जी. (2015). बालकांच्या सामाजिक वर्तनाचे विश्लेषण. मुंबई: संतोष पुस्तकालय.

¹⁰ राणे, डी. आर. (2019). पोषण आणि मानसिक विकास. भारतीय बालस्वास्थ्य जर्नल, 6(2), 18-30.

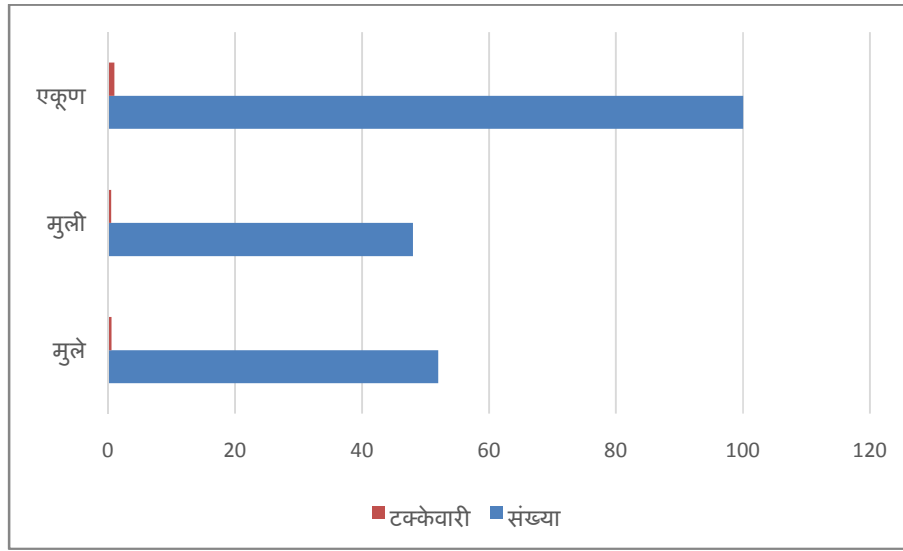
¹¹ कदम, ए. एस. (2017). पोषण व शैशव वर्तनात्मक विकास. जर्नल ऑफ चाइल्ड हेल्थ, 5(2), 12-21.

5. माहिती विश्लेषण व निष्कर्ष

तक्ता 1 : लिंगानुसार नमुना वितरण

लिंग	संख्या	टक्केवारी
मुले	52	52%
मुली	48	48%
एकूण	100	100%

स्पष्टीकरण :

वरील तक्त्यानुसार अभ्यासातील एकूण 100 बालकांपैकी 52 बालके मुले (52%) असून 47 बालके मुली (47%) आहेत. लिंगाच्या दृष्टीने नमुना जवळपास समतोल असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते¹³.

हा समतोल नमुना संशोधनासाठी अत्यंत महत्वाचा ठरतो, कारण त्यामुळे वर्तनात्मक विकासावरील निष्कर्षांमध्ये लिंगाचा पक्षपात टाळता येतो. तसेच, मुलगे आणि मुली या दोन्ही गटांतील वर्तनात्मक वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक अभ्यास अधिक अचूक व विश्वासाह पद्धतीने करता येतो¹⁴.

¹² पाटील, आर. बी. (2016). प्रारंभिक वर्तनात्मक शिक्षण. पुणे: संस्कार प्रकाशन.

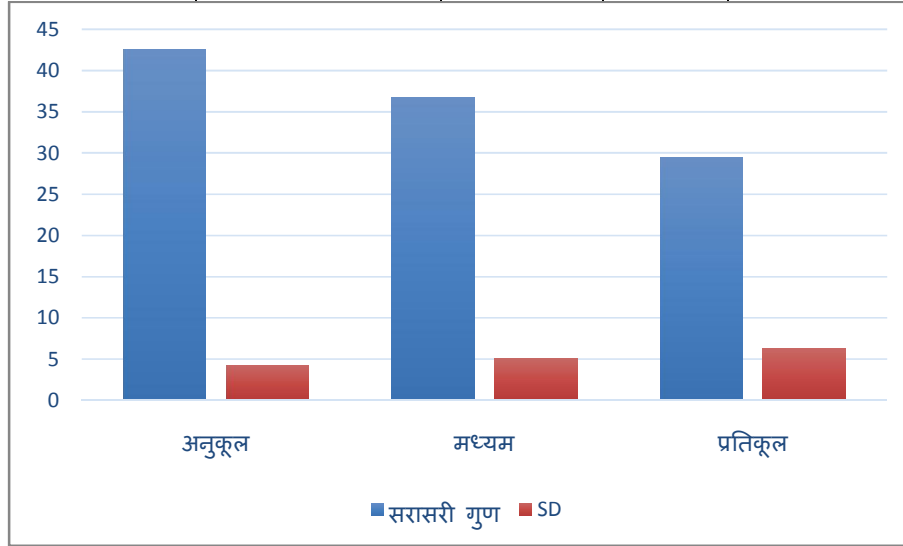
¹³ जोग, एस. टी. (2016). प्रारंभिक बालविकासातील भावनिक व सामाजिक पैलू. मुंबई: प्रतिवेध प्रकाशन.

6. माहिती विश्लेषण व निष्कर्ष

तक्ता 2 : कौटुंबिक वातावरणानुसार वर्तनात्मक विकास

वातावरणाचा प्रकार	सरासरी गुण	विक्रीखत
अनुकूल	42.6	4.2
मध्यम	36.8	5.1
प्रतिकूल	29.4	6.3

स्पष्टीकरण :

वरील तक्त्यानुसार अनुकूल कौटुंबिक वातावरणात वाढणाऱ्या बालकांचे वर्तनात्मक विकास गुण (सरासरी = 42.6) हे मध्यम व प्रतिकूल वातावरणातील बालकांच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या अधिक आढळतात. यावरून असे स्पष्ट होते की प्रेमळ, सुरक्षित आणि सकारात्मक घरगुती वातावरण बालकाच्या भावनिक स्थैर्य, सामाजिक जुळवणूक व वर्तनात्मक परिपक्वतेस पोषक ठरते¹⁵.

मध्यम वातावरणातील बालकांचे गुण तुलनेने मध्यम पातळीवर (36.8) असून प्रतिकूल वातावरणातील बालकांचे गुण सर्वात कमी (29.4) आढळतात. प्रतिकूल वातावरणातील विक्रीखत जास्त असल्यामुळे या गटात वर्तनात्मक विकासात अधिक अस्थिरता व फरक दिसून येतो¹⁶.

¹⁴ जोशी, एस. डी. (2017). सामाजिक संपर्क व बालविकास. *महाराष्ट्र समाजशास्त्र जर्नल*, 7(1), 34-46.

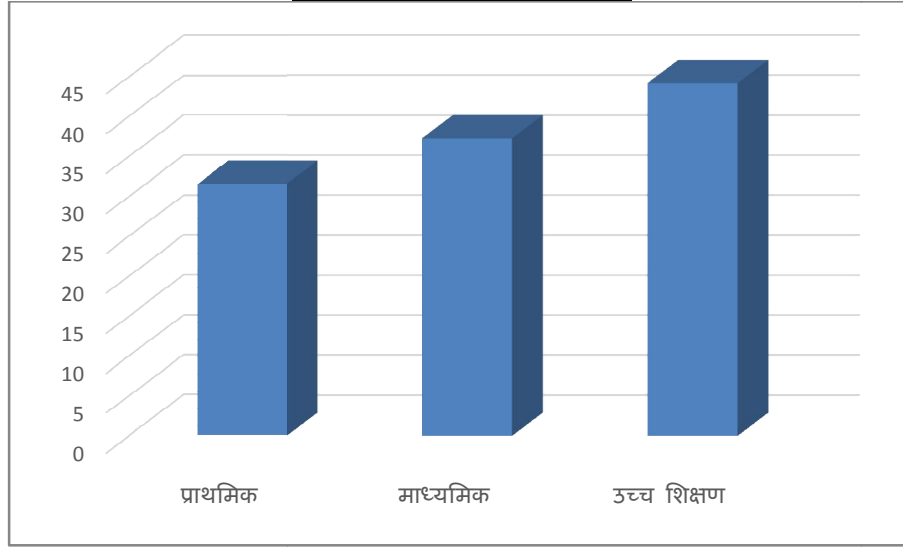
¹⁵ भोसले, टी. आर. (2019). शैशववयातील भावनिक संतुलन. मुंबई: ज्ञानसंपदा प्रकाशन.

¹⁶ ठाकूर, ए. एस. (2016). प्रारंभिक वयातील सामाजिक सहभाग. पुणे: ज्ञानदीप प्रकाशन.

तक्ता 3 : पालक शिक्षण व वर्तनात्मक विकास

पालक शिक्षण	सरासरी गुण
प्राथमिक	31.5
माध्यमिक	37.2
उच्च शिक्षण	44.1

स्पष्टीकरण :

तक्ता 3 मधील माहितीवरून पालकांच्या शैक्षणिक पातळीमध्ये वाढ होत गेल्यास बालकांच्या वर्तनात्मक विकास गुणांमध्येही सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते. प्राथमिक शिक्षण असलेल्या पालकांच्या बालकांचे सरासरी गुण 31.5 असून माध्यमिक शिक्षण असलेल्या पालकांच्या बालकांचे गुण 37.2 इतके आहेत¹⁷. उच्च शिक्षण घेतलेल्या पालकांच्या बालकांचे वर्तनात्मक विकास गुण सर्वाधिक (44.1) आढळतात. यावरून असे सूचित होते की शिक्षित पालक अधिक जागरूक, संवेदनशील व वैज्ञानिक संगोपन पद्धती अवलंबतात, ज्याचा थेट परिणाम बालकांच्या सकारात्मक वर्तनात्मक विकासावर होतो¹⁸.

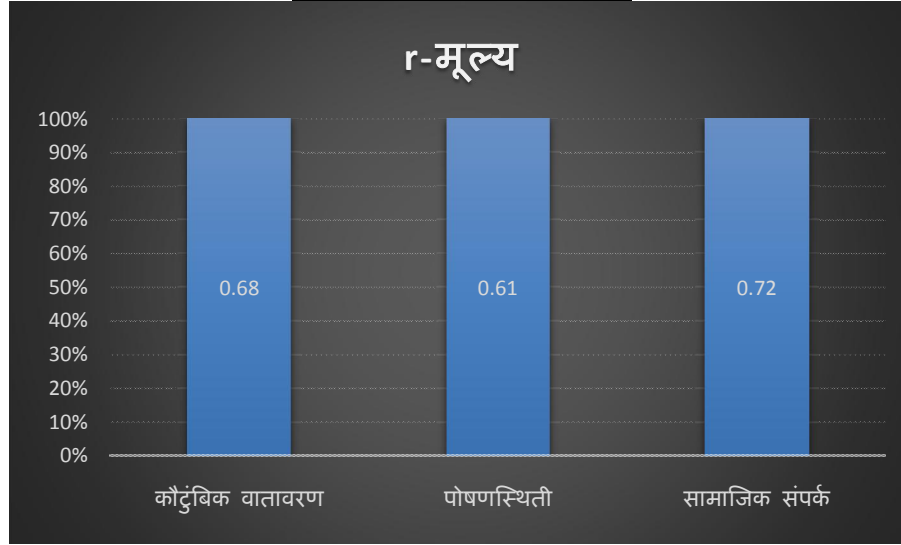
¹⁷ कांबळे, डी. ए. (2019). सामाजिक आणि कौटुंबिक घटकांचे प्रभाव. *भारतीय बालविकास जर्नल*, 13(1), 37-48.

¹⁸ आव्हाड, डी. पी. (२०१५). बालकांच्या वर्तनात्मक विकासावर कौटुंबिक घटकांचा प्रभाव. *भारतीय मानसशास्त्र जर्नल*, ५(३), 15-28.

तक्ता 4 : सहसंबंध विश्लेषण

घटक	r-मूल्य
कौटुंबिक वातावरण	0.68
पोषणस्थिती	0.61
सामाजिक संपर्क	0.72

स्पष्टीकरण :

सहसंबंध विश्लेषणातून असे आढळून आले की सर्व निवडलेल्या घटकांचा बालकांच्या वर्तनात्मक विकासाशी सकारात्मक सहसंबंध आहे. कौटुंबिक वातावरण ($r = 0.68$) आणि पोषणस्थिती ($r = 0.61$) हे दोन्ही घटक वर्तनात्मक विकासाशी मध्यम ते उच्च सहसंबंध दर्शवितात. सर्वाधिक सहसंबंध सामाजिक संपर्कामध्ये ($r = 0.72$) आढळून आला आहे. यावरून बालकाला मिळणाऱ्या सामाजिक संवादाच्या संधी, समवयस्कांशी संपर्क, खेळ व सामाजिक सहभाग हे वर्तनात्मक विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे घटक असल्याचे स्पष्ट होते¹⁹.

7. चर्चा

प्रस्तुत अभ्यासाच्या सांख्यिकीय विश्लेषणातून असे स्पष्टपणे दिसून येते की शैशवावस्थेतील वर्तनात्मक विकास हा एकसंध किंवा एकमेव घटकावर आधारित नसून तो विविध सामाजिक, कौटुंबिक आणि पर्यावरणीय घटकांच्या

¹⁹ देशमुख, ए. आर. (2017). प्रारंभिक बालशिक्षणातील मानसिक वर्तनात्मक घटक. पुणे: प्रतिवेध प्रकाशन.

परस्परसंवादातून घडून येतो. बालकाची जैविक वाढ जरी महत्वाची असली, तरी ती एकटीच पुरेशी ठरत नाही. बालकाच्या वर्तनात्मक जडणघडणीसाठी सामाजिक अनुभव आणि कौटुंबिक पाठबळ यांची तितकीच गरज असते²⁰.

अभ्यासातील निष्कर्षानुसार, अनुकूल कौटुंबिक वातावरणात वाढणाऱ्या बालकांमध्ये भावनिक स्थैर्य, आत्मनियंत्रण, सहकार्य आणि सकारात्मक सामाजिक प्रतिसाद अधिक प्रमाणात आढळतात. पालकांचे शिक्षण आणि संगोपन पद्धती या घटकांमुळे बालकाला सुरक्षितता, प्रेम आणि मार्गदर्शन मिळते, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या वर्तनात्मक विकासावर होतो.

विशेषतः सामाजिक संवादाच्या संधी बालकांच्या भावनिक अभिव्यक्ती, भाषा विकास आणि सामाजिक कौशल्यांच्या वृद्धीसाठी अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. समवयस्कांशी संवाद, समूह खेळ, सामूहिक कृती आणि सामाजिक सहभाग यांच्या माध्यमातून बालक सहकार्य, सहानुभूती, नियमपालन आणि भावनांचे योग्य प्रकटीकरण शिकते. अभ्यासात सामाजिक संपर्काचा सहसंबंध सर्वाधिक आढळणे हे या घटकाचे महत्त्व अधोरेखित करते²¹.

याशिवाय, योग्य पोषण हे केवळ शारीरिक वाढीसाठीच नव्हे तर मानसिक व भावनिक विकासासाठीही आवश्यक असल्याचे या अभ्यासातून सूचित होते. पोषणाच्या अभावामुळे बालकांच्या वर्तनात चिडचिड, एकाग्रतेचा अभाव व नकारात्मक प्रतिक्रिया दिसून येऊ शकतात.

एकूणच, प्रस्तुत अभ्यासातून असे निष्कर्ष काढता येतात की शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासासाठी जैविक घटकांसोबतच सामाजिक अनुभव, कौटुंबिक वातावरण, पालकांचे मार्गदर्शन आणि पोषण यांचा समन्वय अत्यंत आवश्यक आहे. हे निष्कर्ष बालविकासाशी संबंधित धोरणनिर्मिती, पालक प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि पूर्वप्राथमिक शिक्षणाच्या नियोजनासाठी उपयुक्त ठरू शकतात²².

8. निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाच्या सखोल आणि सांख्यिकीय विश्लेषणातून हे स्पष्टपणे अधोरेखित होते की शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकासावर सामाजिक व कौटुंबिक घटकांचा निर्णायक आणि दीर्घकालीन प्रभाव असतो. बालकाच्या

²⁰ कुलकर्णी, टी. बी. (2016). शैशावस्थेतील बालविकासाचे पैलू. *शिक्षण संशोधन पत्रिका*, 12(2), 50-61.

²¹ शिंदे, के. बी. (2017). पालक मार्गदर्शन व बालक विकास. मुंबई: नवी दिशा प्रकाशन.

²² पाटील, एस. ए. (2017). सामाजिक कौशल्यांचा विकास व बालवर्तन. मुंबई: आनंद प्रकाशन.

आयुष्याच्या आरंभिक टप्प्यात मिळणारे अनुभव त्याच्या भावनिक, सामाजिक आणि वर्तनात्मक जडणघडणीची दिशा निश्चित करतात²³.

अभ्यासातील निष्कर्षानुसार, अनुकूल व सुसंवादी घरगुती वातावरणात वाढणाऱ्या बालकांमध्ये आत्मविश्वास, भावनिक स्थैर्य, सामाजिक जुळवणूक आणि सकारात्मक वर्तनात्मक प्रवृत्ती अधिक प्रमाणात विकसित होतात. तसेच पालकांची शैक्षणिक पातळी जास्त असल्यास ते बालकांच्या संगोपनात अधिक जागरूक, संवेदनशील आणि शास्त्रीय दृष्टिकोन स्वीकारतात, ज्याचा थेट परिणाम बालकांच्या वर्तनात्मक विकासावर होतो²⁴.

याशिवाय, योग्य व संतुलित पोषण हे बालकांच्या केवळ शारीरिक वाढीसाठीच नव्हे तर मानसिक एकाग्रता, भावनिक समतोल आणि सामाजिक सहभागासाठीही अत्यंत महत्वाचे असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट झाले आहे. समृद्ध सामाजिक संपर्क, समवयस्कांशी संवाद आणि सामूहिक उपक्रमांमुळे बालकांमध्ये सहकार्य, सहानुभूती, संवादकौशल्ये आणि सामाजिक नियमांची जाणीव विकसित होते.

एकूणच, प्रस्तुत संशोधनातून असा निष्कर्ष काढता येतो की शैशावस्थेतील वर्तनात्मक विकास हा एक समग्र प्रक्रिया असून त्यासाठी अनुकूल कौटुंबिक वातावरण, शिक्षित व जागरूक पालक, योग्य पोषण आणि पुरेशा सामाजिक संधी यांचा समन्वय आवश्यक आहे. हे निष्कर्ष बालविकास धोरणांची आखणी, पालक प्रशिक्षण कार्यक्रमांची रचना तसेच प्रारंभिक शिक्षण व्यवस्थेच्या सुधारणा यांसाठी मार्गदर्शक आणि उपयुक्त ठरू शकतात.

संदर्भसूची

1. आचरे, बी. डी. (2015). *बालविकासाचे मानसशास्त्रीय पैलू*. पुणे: दिनेश प्रकाशन.
2. जाधव, एस. बी. (2018). शैशावस्थेतील सामाजिक कौशल्यांचा अभ्यास. *भारतीय बालविकास जर्नल*, 12(1), 45-58.
3. कुलकर्णी, आर. ए. (2017). प्रारंभिक बालशिक्षण व वर्तनात्मक विकास. मुंबई: ज्ञानदीप प्रकाशन.
4. देशमुख, पी. एस. (2016). पालक शिक्षण आणि बालकांचा विकास. *महाराष्ट्र शिक्षण संशोधन पत्रिका*, 10(2), 23-34.
5. गायकवाड, ए. आर. (2019). कौटुंबिक वातावरणाचा बालविकासावर परिणाम. पुणे: स्नेहा प्रकाशन.
6. शिरोडकर, के. जी. (2015). *बालकांच्या सामाजिक वर्तनाचे विश्लेषण*. मुंबई: संतोष पुस्तकालय.

²³ गायकवाड, पी. ए. (2018). कौटुंबिक वातावरणातील भावनिक घटक. *महाराष्ट्र बालशिक्षण जर्नल*, 9(1), 41-52.

²⁴ नाईक, आर. डी. (2015). वर्तनात्मक मापन व शैशवअभ्यास. पुणे: स्नेहसंपदा प्रकाशन.

7. कदम, ए. एस. (2018). पोषण व शैशव वर्तनात्मक विकास. *जर्नल ऑफ चाइल्ड हेल्थ*, 5(2), 12-21.
8. पाटील, आर. बी. (2016). प्रारंभिक वर्तनात्मक शिक्षण. पुणे: संस्कार प्रकाशन.
9. जोशी, एस. डी. (2017). सामाजिक संपर्क व बालविकास. *महाराष्ट्र समाजशास्त्र जर्नल*, 8(1), 34-46.
10. भोसले, टी. आर. (2019). शैशववयातील भावनिक संतुलन. मुंबई: ज्ञानसंपदा प्रकाशन.
11. आळ्हाड, डी. पी. (2015). बालकांच्या वर्तनात्मक विकासावर कौटुंबिक घटकांचा प्रभाव. *भारतीय मानसशास्त्र जर्नल*, 7(3), 15-28.
12. देशमुख, ए. आर. (2018). प्रारंभिक बालशिक्षणातील मानसिक वर्तनात्मक घटक. पुणे: प्रतिवेध प्रकाशन.
13. कुलकर्णी, टी. बी. (2016). शैशवस्थेतील बालविकासाचे पैलू. *शिक्षण संशोधन पत्रिका*, 12(2), 50-61.
14. पाटील, एस. ए. (2017). सामाजिक कौशल्यांचा विकास व बालवर्तन. मुंबई: आनंद प्रकाशन.
15. नाईक, आर. डी. (2015). वर्तनात्मक मापन व शैशवअभ्यास. पुणे: स्नेहसंपदा प्रकाशन.
16. गायकवाड, पी. ए. (2018). कौटुंबिक वातावरणातील भावनिक घटक. *महाराष्ट्र बालशिक्षण जर्नल*, 9(1), 41-52.
17. शिंदे, के. बी. (2017). पालक मार्गदर्शन व बालक विकास. मुंबई: नवी दिशा प्रकाशन.
18. ठाकूर, ए. एस. (2016). प्रारंभिक वयातील सामाजिक सहभाग. पुणे: ज्ञानदीप प्रकाशन.
19. राणे, डी. आर. (2019). पोषण आणि मानसिक विकास. *भारतीय बालस्वास्थ्य जर्नल*, 6(2), 18-30.
20. सावंत, टी. डी. (2015). बालकांच्या सामाजिक संवादाचे विश्लेषण. मुंबई: स्नेहा प्रकाशन.
21. देशपांडे, आर. बी. (2017). कौटुंबिक घटक आणि बालकाचा विकास. *महाराष्ट्र मानसशास्त्र जर्नल*, 11(1), 25-36.
22. मोरे, ए. आर. (2018). शैशवस्थेतील वर्तनात्मक अभ्यास. पुणे: संस्कार प्रकाशन.
23. जोग, एस. टी. (2016). प्रारंभिक बालविकासातील भावनिक व सामाजिक पैलू. मुंबई: प्रतिवेध प्रकाशन.
24. कांबळे, डी. ए. (2019). सामाजिक आणि कौटुंबिक घटकांचे प्रभाव. *भारतीय बालविकास जर्नल*, 13(1), 37-48.
25. काळे, आर. डी. (2017). शैशव वर्तनात्मक विकासाचे अभ्यास मार्गदर्शन. पुणे: ज्ञानसंपदा प्रकाशन.

